==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

સંગ્રામ સિંહ

વિરુદ્ધ

ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલ, કોટા અને ભૂરે લાલ બાયા

તા. ૨૨/૦૩/૧૯૫૫.

[વિવિયન બોઝ, બી. જગન્નાથદાસ અને ભુવનેશ્વર પ્રસાદ સિંહા જે.જે.]

ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ (૧૯૫૧ નો ૪૩), કલમ ૧૦૫—તેની અસર—ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલોના હુકમોની આખરીતા અને નિર્ણાયકતા—સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૧૩૬—સુપ્રિમ કોર્ટની હકુમત—સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટોની હકુમત અને સત્તાઓ—કોઈપણ પ્રકારે અસરગ્રસ્ત થાય છે કે કેમ—સરશિયોરારીની રિટ—મંજૂર કરવાને લગતા સિદ્ધાંતો—પ્રક્રિયાના કાયદા—કુદરતી ન્યાય પર આધારિત—ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવા માટે નિર્મિત—ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ, ૧૯૫૧, કલમ ૯૦ ની પેટા-કલમ (૨)—ચૂંટણી અરજીઓની સુનાવણી માટેની પ્રક્રિયા—ધ કોડ ઓફ

સિવિલ પ્રોસિજર, ૧૯૦૮, કલમો ૨૭, ૩૦ અને ૩૨—દાવાના પક્ષકારોની ગેરહાજરી માટે "દંડ" અને સમન્સના પ્રત્યુત્તરમાં હાજર ન રહેવાના પરિણામો વચ્ચેનો તફાવત—ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર, ૧૯૦૮, ઓર્ડર ૫, નિયમો ૧ અને ૫ તથા ઓર્ડર ૮, નિયમો ૧ અને ૧૪, ઓર્ડર ૯, નિયમો ૬(૧)(એ), ૨, ૭, ૧૨ અને ૧૩—ઓર્ડર ૧૫, નિયમ ૩—ઓર્ડર ૧૭, નિયમો ૧(૧) અને ૨—દાવાઓની સુનાવણી—પ્રથમ સુનાવણી અને મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી —તફાવત—ગેરહાજરીના પરિણામો—એકતરફી સુનાવણી અને એકતરફી હુકમ—અદાલતોના વિવેકાધિકારને નિયંત્રિત કરતા સિદ્ધાંતો—સુનાવણી મુલ્તવી રાખવી—સાક્ષીઓની સગવડ.

ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ (૧૯૫૧ નો ૪૩) ની કલમ ૧૦૫ માં એવી જોગવાઈ હોવા છતાં કે આ કાયદા હેઠળ કરવામાં આવેલ ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલનો પ્રત્યેક હુકમ આખરી અને નિર્ણાયક રહેશે, હાઇકોર્ટ અને સુપ્રિમ કોર્ટ પાસે એ બાબતની તપાસ કરવાની અબાધિત હકુમત છે કે ટ્રિબ્યુનલે તેની નિર્વિવાદ હકુમતનો ઉપયોગ કરવામાં કાયદેસર રીતે કાર્ય કર્યું છે કે અન્યથા. ટ્રિબ્યુનલને ગેરકાયદેસર રીતે કાર્ય કરવાની સત્તા પ્રદાન કરવાનો દાવો કરતી કોઈ વિધાનિક યુક્તિ દ્વારા આ હકુમત છીનવી શકાતી નથી. કોઈ કૃત્ય અથવા તારણની કાયદેસરતા એ એવી બાબત છે કે જે ગૌણ ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણયની બહાર અને તેનાથી અલગ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. તે દેશના કાયદાનો એક એવો ભાગ છે કે જેને મર્યાદિત હકુમત ધરાવતી કોઈપણ ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા આખરી રીતે નિર્ધારિત કે પરિવર્તિત કરી શકાતો નથી. માત્ર હાઇકોર્ટો અને સુપ્રિમ કોર્ટ જ

અન્ય તમામ અદાલતો અને ટ્રિબ્યુનલોના સંદર્ભમાં દેશનો કાયદો શું છે તે નિર્ધારિત કરી શકે છે અને કાયદેસર શું છે અને શું નથી તે અંગે માત્ર તેઓ જ અધિકારપૂર્વક અને આખરી રીતે ચુકાદો આપી શકે છે. ગૌણ ટ્રિબ્યુનલ માત્ર એક કામચલાઉ તારણ પર પહોંચી શકે છે જે સંવિધાનના અનુચ્છેદો ૨૨૬ અને ૧૩૬ હેઠળ પુનરાવલોકનને આધીન છે. ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટની કલમ ૧૦૫ હોવા છતાં, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટોની હકુમત, તેમની ઉપર રહેલી સુપ્રિમ કોર્ટની હકુમત સાથે, તેની પૂર્ણ માત્રામાં કાયમ રહે છે. આવી હકુમતના ઉપયોગ પર મર્યાદાઓ માત્ર સંવિધાન દ્વારા જ લાદી શકાય છે.

સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટોની સત્તાઓ વિવેકાધીન છે અને, જોકે તે વિવેકાધિકાર પર કોઈ મર્યાદાઓ મૂકી શકાતી નથી, તેમ છતાં તેનો ઉપયોગ માન્ય સિદ્ધાંતો અનુસાર થવો જોઈએ અને મનસ્વી રીતે નહિ. અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ પોતાની હકુમતના ઉપયોગમાં, હાઇકોર્ટોએ અપીલ કે રિવિઝન અદાલત તરીકે કાર્ય કરવું જોઈએ નહિ જેથી કાયદાની એવી માત્ર ભૂલો સુધારી શકાય કે જેનાથી વ્યાપક અને સામાન્ય અર્થમાં અન્યાય થતો ન હોય. ચૂંટણી કેસોની જેમ વિશેષ અધિકારો અંગેના વિવાદોનો શક્ય તેટલી ઝડપથી નિકાલ લાવવાની ધારાસભાની નીતિને ધ્યાનમાં રાખવી એ વિવેકાધિકારનો સુયોગ્ય ઉપયોગ છે. તેથી હાઇકોર્ટોએ આ પ્રકારના કેસોમાં વિશેષાધિકાર રિટ માટેની અરજીઓ સહેલાઈથી સ્વીકારવી જોઈએ નહિ.

અપીલકર્તાએ ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટની કલમ ૧૦૦ હેઠળ

ચૂંટણી અરજી દાખલ કરી હતી. તેઓ કોટા ખાતે પ્રથમ અને ત્યારપછીની સુનાવણીમાં હાજર રહ્યા હતા. ત્યારબાદ કાર્યવાહી ઉદયપુર ખાતે ચોક્કસ સુનાવણીઓ માટે મુલ્તવી રાખવામાં આવી હતી. અપીલકર્તા તે સ્થળે પ્રથમ ત્રણ સુનાવણીઓમાં હાજર રહ્યા ન હતા જેથી ટ્રિબ્યુનલે એકતરફી કાર્યવાહી હાથ ધરી હતી. તેમના વકીલ ચોથી સુનાવણીમાં હાજર થયા હતા પરંતુ તેમને કાર્યવાહીમાં આગળ કોઈપણ ભાગ લેવાની મંજૂરી આપવામાં આવી ન હતી કારણ કે અગાઉની ગેરહાજરી માટે કોઈ વાજબી કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું ન હતું અને તેથી ટ્રિબ્યુનલે તેના "એકતરફી હુકમ" ને રદ કરવાનો ઈનકાર કર્યો હતો.

ઠેરવવામાં આવ્યું કે, (૧) ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટની કલમ ૯૦(૨) હેઠળ ચૂંટણી અરજીની સુનાવણી માટેની પ્રક્રિયા, બને તેટલી નજીકથી, ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર હેઠળ દાવાઓની સુનાવણી જેવી જ રહેશે;

(૨) ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર હેઠળ "ગેરહાજરી માટે એકતરફી હુકમ" જેવી કોઈ બાબત નથી કે જે જ્યાં સુધી તે હુકમ રદ ન થાય ત્યાં સુધી મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં આગળની ઉપસ્થિતિને અટકાવે. જો કોઈ પક્ષકાર મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં હાજર થાય તો અદાલત પાસે (જેનો ન્યાયિક રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ) કાં તો તેને યોગ્ય લાગે તેવી શરતો પર હાજર રહેવાની મંજૂરી આપવાનો, અથવા આગળની ઉપસ્થિતિ નામંજૂર કરવાનો વિવેકાધિકાર છે; પરંતુ

(૩) જો તેને હાજર રહેવાની મંજૂરી આપવામાં આવે, તો અગાઉની ગેરહાજરી માટે ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ હેઠળ વાજબી કારણ દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કાર્યવાહી તે તબક્કેથી ચાલુ રાખવી જોઈએ કે જ્યાં પાછળથી ઉપસ્થિતિ નોંધવામાં આવી છે અને આ રીતે હાજર થનાર પક્ષકારને તે સ્થિતિમાં પાછો મૂકી શકાતો નથી કે જે સ્થિતિ તે અગાઉની સુનાવણી કે સુનાવણીઓમાં હાજર રહ્યો હોત તો પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત; તેમજ,

(૪) પોતાના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરતી વખતે અદાલતે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે સાક્ષીઓ સહિત સંબંધિત તમામ પક્ષકારો સાથે ન્યાય થાય.

ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજરના ઓર્ડર ૯ નો નિયમ ૬(૧)(એ) દાવાની પ્રથમ સુનાવણી પૂરતો મર્યાદિત છે અને તે સ્વતઃ ત્યારપછીની સુનાવણીઓને લાગુ પડતો નથી. ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ પક્ષકારને જો તે વાજબી કારણ દર્શાવે તો તે સ્થિતિમાં પાછા જવાનો અધિકાર આપે છે કે જે સ્થિતિ તે અગાઉની સુનાવણી કે સુનાવણીઓમાં હાજર રહ્યો હોત તો પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત. જ્યારે કોઈ વાજબી કારણ દર્શાવવામાં ન આવે ત્યારે તે સ્વતઃ આગળની ઉપસ્થિતિને અટકાવતો નથી. ઓર્ડર ૧૭, નિયમ ૨ મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી પર લાગુ પડે છે અને ત્યાં, અદાલતને યોગ્ય લાગે તેવો હુકમ કરવાનો વ્યાપક વિવેકાધિકાર આપવામાં આવેલ છે.

પ્રક્રિયા સંહિતા એ ન્યાયને સુગમ બનાવવા અને તેના ઉદ્દેશોને આગળ ધપાવવા માટે નિર્મિત કાયદાનો એક સમૂહ છે, અને તેને શિક્ષા તથા દંડોની

જોગવાઈ કરતા કાયદા તરીકે ગણવો જોઈએ નહિ. પ્રક્રિયાના કાયદા કુદરતી ન્યાયના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે જે એવી અપેક્ષા રાખે છે કે વ્યક્તિઓને સાંભળ્યા વિના દોષિત ઠેરવવા જોઈએ નહિ, તેમની પીઠ પાછળ નિર્ણયો લેવાવા જોઈએ નહિ, તેમના જીવન અને મિલકતને અસર કરતી કાર્યવાહી તેમની ગેરહાજરીમાં ચાલુ રહેવી જોઈએ નહિ અને તેમને તેમાં ભાગ લેવાથી વંચિત રાખવા જોઈએ નહિ. સ્પષ્ટપણે વ્યાખ્યાયિત અપવાદોને આધીન રહીને પ્રક્રિયાના કાયદાઓનું અર્થઘટન, જ્યાં પણ વાજબી રીતે શક્ય હોય ત્યાં, તે સિદ્ધાંતના પ્રકાશમાં થવું જોઈએ. તમામ સંબંધિતો સાથે ન્યાય થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે અદાલતને શક્ય તેટલો વ્યાપક વિવેકાધિકાર સોંપવામાં આવેલ છે. કોઈ જડ નિયમ બનાવી શકાતો નથી; અને અદાલતે પોતાના ન્યાયિક વિવેકાધિકારના ઉપયોગમાં, આપેલ કેસમાં એ નિર્ધારિત કરવું પડશે કે ગેરહાજરીના પરિણામે કેવા પરિણામો આવવા જોઈએ. ખર્ચ અપાવતો હુકમ, અથવા મુલ્તવી રાખવી, અથવા લેખિત નિવેદન ધ્યાને લેવું અને સ્થળ પર જ મુદ્દાઓ ઘડવા, એ કેટલાક કેસોમાં ન્યાયના ઉદ્દેશોને પરિપૂર્ણ કરી શકે છે. અન્ય કેસોમાં, વધુ કડક પગલાં લેવાની જરૂર પડી શકે છે.

"ન્યાયના ઉદ્દેશો" નો અર્થ માત્ર પક્ષકારો પ્રત્યેનો ન્યાય જ નહિ પરંતુ સાક્ષીઓ અને અન્ય લોકો પ્રત્યેનો ન્યાય પણ છે જેમને અસુવિધા થઈ શકે છે. સાક્ષીઓની સુવિધા, જે સર્વોચ્ચ વિચારણાને પાત્ર છે, તે સામાન્ય રીતે આ પ્રકારના કેસોમાં નજરઅંદાજ થઈ જાય છે. ન્યાય ભારપૂર્વક એવી માંગ કરે છે કે જાહેર જનતાના આ કમનસીબ વર્ગને, જે પોતાના નુકસાન અને અસુવિધા

ભોગવીને જાહેર ફરજો બજાવવા માટે મજબૂર બને છે, તેને ન્યાયના ઉદ્દેશોને શ્રેષ્ઠ રીતે શું સાધશે તેના સમગ્ર ચિત્રમાં અવગણવો જોઈએ નહિ; અને ચોક્કસ કેસમાં મુલ્તવી રાખવાનો ઇનકાર કરવો અને વાદીને હાજર રહેલા સાક્ષીઓની તપાસ કરવાની મંજૂરી આપવી તથા પ્રતિવાદીને તેમની ઉલટતપાસ કરવાની મંજૂરી ન આપવી એ વિવેકાધિકારનો સુયોગ્ય ઉપયોગ હોઈ શકે છે. પરંતુ વ્યાપક રીતે કહીએ તો, તમામ વિવિધ પરિબળોને ધ્યાનમાં લીધા પછી અને કાળજીપૂર્વક તોલ્યા પછી, ઉતાવળિયા નિર્ણયો ટાળવાનો અને પક્ષકારોને તેમના કેસો ન્યાયી તથા યોગ્ય રીતે લડવાની વાસ્તવિક તક આપવાનો પ્રયાસ હોવો જોઈએ.

અદાલતે દરેક કેસમાં તેને આપવામાં આવેલા વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવો જ જોઈએ. તેના હાથ કહેવાતા "એકતરફી હુકમ" થી બંધાયેલા નથી, અને જો તે એવું માને કે સંહિતાના ઓર્ડર ૯ ના નિયમ ૭ દ્વારા તે બંધાયેલા છે, તો તે કાયદો જે વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે તેનો ઉપયોગ કરતી નથી, અને આપેલ કેસમાં હસ્તક્ષેપની જરૂર પડી શકે છે.

ઠેરવવામાં આવ્યું કે, ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલે કાયદા દ્વારા તેને સોંપવામાં આવેલા વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો કારણ કે તેને એવી ગેરસમજ હતી કે તેની પાસે કોઈ વિવેકાધિકાર નથી. તેને હવે તેમ કરવા અને કાયદા અનુસાર કેસની આગળની સુનાવણી હાથ ધરવા નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

હરિ વિષ્ણુ વિરુદ્ધ અહમદ ઈશાક ([૧૯૫૫] ૧ એસ.સી.આર.

૧૧૦૪), દુર્ગા શંકર મહેતા વિરુદ્ધ ઠાકુર રઘુરાજ સિંહ ([૧૯૫૫] ૧ એસ.સી.આર. ૨૬૭), અને રાજ કૃષ્ણ બોઝ વિરુદ્ધ બિનોદ કાનુન્ગો ([૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૯૧૩, ૯૧૮) લાગુ કરવામાં આવ્યા. હરીરામ વિરુદ્ધ પ્રભદાસ (એ.આઇ.આર. ૧૯૪૫ સિંધ ૯૮, ૧૦૨) અલગ પાડવામાં આવ્યો. સેવારામ વિરુદ્ધ મિશ્રીમલ (એ.આઇ.આર. ૧૯૫૨ રાજસ્થાન ૧૨, ૧૪) રદબાતલ ઠરાવવામાં આવ્યો. વેંકટસુબ્બૈયા વિરુદ્ધ લક્ષ્મીનરસિમ્હમ (એ.આઇ.આર. ૧૯૨૫ મદ્રાસ ૧૨૭૪) માન્ય રાખવામાં આવ્યો. બાલકૃષ્ણ ઉદયાર વિરુદ્ધ વાસુદેવ ઐયર (આઇ.એલ.આર. ૪૦ મદ્રાસ ૭૯૩), ટી. એમ. બેસેટ વિરુદ્ધ આફ્રિકન પ્રોડક્ટ્સ લિ. (એ.આઇ.આર. ૧૯૨૮ પ્રિવિ કાઉન્સિલ ૨૬૧, ૨૬૨) અને સાહેબઝાદા ઝૈનુલઆબદીન ખાન વિરુદ્ધ સાહેબઝાદા અહમદ રઝા ખાન (૫ આઇ.એ. ૨૩૩, ૨૩૬) લાગુ કરવામાં આવ્યા.

કેસ ટ્રિબ્યુનલને પરત સોંપવામાં આવ્યો.

સિવિલ અપીલ અધિકારક્ષેત્ર: સિવિલ અપીલ નંબર ૨૧૪/૧૯૫૪.

સિવિલ રિટ એપ્લિકેશન નંબર ૧૨૮/૧૯૫૩ માં રાજસ્થાન હાઇકોર્ટ (બાપના અને રાણાવત ન્યાયમૂર્તિઓ) ના તારીખ ૧૭ જુલાઈ ૧૯૫૩ ના ચુકાદા અને હુકમ સામે ભારત સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૩૩(૧)(સી) હેઠળ અપીલ.

અપીલકર્તા વતી આર. કે. રસ્તોગી અને ગણપત રાય.

સામાવાળા નંબર ૨ વતી એસ. એલ. છિબ્બર વતી આર. સી. પ્રસાદ.

૧૯૫૫. માર્ચ ૨૨. કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ બોઝ દ્વારા આપવામાં આવેલ.

ન્યાયમૂર્તિ બોઝ—બીજા સામાવાળા ભૂરે લાલે સંગ્રામ સિંહની ચૂંટણી રદ કરવા માટે અપીલકર્તા સંગ્રામ સિંહ અને અન્ય બે વિરુદ્ધ ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટની કલમ ૧૦૦ હેઠળ ચૂંટણી અરજી દાખલ કરી હતી.

કાર્યવાહી કોટા ખાતે શરૂ થઈ હતી અને કેટલીક સુનાવણીઓ પછી ટ્રિબ્યુનલે તારીખ ૧૧/૧૨/૧૯૫૨ ના રોજ હુકમ કર્યો હતો કે આગળની બેઠકો તારીખ ૧૬ થી ૨૧ માર્ચ ૧૯૫૩ દરમિયાન ઉદયપુર ખાતે યોજાશે. પાછળથી જાણવા મળ્યું કે તારીખ ૧૬ ના રોજ જાહેર રજા હતી, તેથી તારીખ ૦૫/૦૧/૧૯૫૩ ના રોજ તારીખો બદલીને "૧૭ માર્ચથી આગળ" કરવામાં આવી અને પક્ષકારોને વિધિવત જાણ કરવામાં આવી હતી.

તારીખ ૧૭ ના રોજ અપીલકર્તા હાજર રહ્યા ન હતા કે તેમણે રોકેલા ત્રણ વકીલોમાંથી કોઈ પણ હાજર રહ્યા ન હતા, તેથી ટ્રિબ્યુનલે બપોરે ૧:૧૫ વાગ્યા સુધી રાહ જોયા પછી એકતરફી કાર્યવાહી હાથ ધરી હતી.

ટ્રિબ્યુનલે તારીખ ૧૭ ના રોજ ભૂરે લાલ અને બે સાક્ષીઓની તપાસ કરી, તારીખ ૧૮ ના રોજ વધુ પાંચ સાક્ષીઓની તપાસ કરી અને તારીખ ૧૯ ના રોજ કેસ તારીખ ૨૦ સુધી મુલ્તવી રાખવામાં આવ્યો.

તારીખ ૨૦ ના રોજ અપીલકર્તાના ત્રણ વકીલોમાંથી એક, શ્રી ભરત રાજ હાજર થયા પરંતુ તેમને કાર્યવાહીમાં કોઈપણ ભાગ લેવાની મંજૂરી આપવામાં આવી ન હતી કારણ કે ટ્રિબ્યુનલે જણાવ્યું હતું કે તે તે તબક્કે એકતરફી કાર્યવાહી ચલાવી રહી હતી. ત્યારબાદ વધુ ત્રણ સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી.

ત્યારપછીના દિવસે, એટલે કે તારીખ ૨૧ ના રોજ, અપીલકર્તાએ એકતરફી કાર્યવાહી રદ કરવા અને ભૂરે લાલના જે સાક્ષીઓની જુબાની અગાઉથી નોંધાઈ ચૂકી હતી તેમની ઉલટતપાસ કરવાની પરવાનગી માંગતી અરજી કરી હતી.

ટ્રિબ્યુનલે દલીલો સાંભળી અને તે જ દિવસે એ કારણોસર અરજી ફગાવી દેતો હુકમ કર્યો કે અપીલકર્તા—

> "તારીખ ૧૭ અને ૧૯ માર્ચ, ૧૯૫૩ વચ્ચે સામાવાળા નંબર ૧ પોતે અથવા તેમના ત્રણ વિદ્વાન વકીલોમાંથી કોઈ પણ હાજર ન રહી શકે તેવું કોઈ વાજબી કે અનિવાર્ય કારણ હતું તે બાબતે અમને સંતોષ આપવામાં નિષ્ફળ રહ્યા છે",

અને તેણે ઉમેર્યું કે—

> "ગમે તે સંજોગોમાં, જ્યારે સોગંદનામાના ફકરા ૧૦ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે શ્રી ભરતરાજને તારીખ ૧૭/૦૩/૧૯૫૩ ના રોજ હાજર રહેવાની

સૂચનાઓ અગાઉથી મળી ચૂકી હતી, ત્યારે તારીખ ૧૭ ના રોજ નહિ તો પણ ૧૮ અને ૧૯ માર્ચ, ૧૯૫૩ ના રોજ તેમની ગેરહાજરીને વ્યાજબી ઠેરવવા માટે કશું જ ન હતું".

અપીલકર્તાએ ત્યારબાદ રાજસ્થાન હાઇકોર્ટમાં સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી દાખલ કરી અને ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષની આગળની કાર્યવાહી સ્થગિત કરવામાં આવી હતી.

હાઇકોર્ટે તારીખ ૧૭/૦૭/૧૯૫૩ ના રોજ બે કારણોસર અરજી ફગાવી દીધી હતી—

(૧) "પ્રથમ સ્થાને, કારણો પૂરતા હતા કે અન્યથા તે નક્કી કરવા માટે ટ્રિબ્યુનલ સક્ષમ સત્તામંડળ હતી અને ટ્રિબ્યુનલ એવા તારણ પર પહોંચી હતી કે અરજદારના વકીલ દ્વારા રજૂ કરાયેલા કારણો અપૂરતા હતા, તે બાબતને આ પ્રકારની અરજીમાં પડકારી શકાય નહિ" અને

(૨) "ગુણદોષ પર પણ, અમે એવું ઠેરવવામાં કોઈ સંકોચ અનુભવતા નથી કે અરજદારના વકીલ બે મહિના કરતાં પણ વધુ સમય પહેલાં સુનાવણી માટે નક્કી કરવામાં આવેલી તારીખે હાજર ન રહીને ઘોર બેદરકાર રહ્યા હતા".

પાંચ મહિના પછી, તારીખ ૧૬/૧૨/૧૯૫૩ ના રોજ, હાઇકોર્ટે આ અદાલતમાં અપીલ કરવાની પરવાનગી માટે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૩૩(૧)

(સી) હેઠળ પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું.

હાઇકોર્ટ સમક્ષ એકમાત્ર પ્રશ્ન એ હતો કે શું ટ્રિબ્યુનલે અપીલકર્તાને તારીખ ૨૦ માર્ચ, ૧૯૫૩ ના રોજ અને ત્યારપછીની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાની મંજૂરી આપવાનો ઇનકાર કરવામાં યોગ્ય કર્યું હતું કે કેમ, અને આપણે જે પ્રથમ પ્રશ્ન નક્કી કરવાનો છે તે એ છે કે, જો તેમ હોય, તો શું તે સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ રિટ અરજી સ્વીકારવાની હાઇકોર્ટને હકુમત આપવા માટે પૂરતું કારણ છે.

અમે માનીએ છીએ કે તે બાબત હવે શંકાને પાત્ર રહી નથી. આ પ્રશ્ન આ કોર્ટની સાત ન્યાયાધીશોની બેંચ દ્વારા હરિ વિષ્ણુ વિરુદ્ધ સૈયદ અહમદ ઇશાક(૧) માં ઉકેલાઈ ગયો હતો જ્યાં એવું ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટની હકુમત ધ રિપ્રેઝન્ટેશન ઓફ ધ પીપલ એક્ટ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૧૦૫ દ્વારા છીનવાઈ જતી નથી, જે જણાવે છે કે ટ્રિબ્યુનલનો દરેક હુકમ આખરી અને નિર્ણાયક રહેશે. અમારો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે આ કેસમાં ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા જો કોઈ ભૂલ કરવામાં આવી હોય તો તે હકુમતની ભૂલ છે. તેણે એમ માન્યું ન હતું કે તેની પાસે તે તબક્કે અપીલકર્તાને કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાની મંજૂરી આપવાની સત્તા છે; તેણે વિચાર્યું કે કાયદો તેને તેમ કરવાથી અટકાવે છે. તેથી તેણે તેની પાસે રહેલી હકુમતનો ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. એ સુપ્રતિષ્ઠિત છે કે જો કોઈ અદાલત કે ટ્રિબ્યુનલ પોતાની પાસે રહેલી હકુમતનો ઉપયોગ કરવાનો ઇનકાર કરે, અથવા પોતાની પાસે ન હોય તેવી

હકુમતનો ઉપયોગ કરે, તો તે હકુમત વિના કાર્ય કરે છે અને તેનો હુકમ સરશિયોરારીની રિટ દ્વારા સુધારવાને પાત્ર બને છે.

(૧) [૧૯૫૫] ૧ એસ.સી.આર. ૧૧૦૪, ૧૧૨૧.

પરંતુ આ બાબત પણ હવે પ્રશ્નને પાત્ર રહી નથી. આ મુદ્દો આ કોર્ટની ત્રણ સંવિધાન બેંચો દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. હરિ વિષ્ણુ વિરુદ્ધ અહમદ ઇશાક(૧) માં ન્યાયમૂર્તિ વેંકટરામ ઐયરે કોર્ટ વતી ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું હતું કે—

> "આની સામે, પ્રથમ સામાવાળા વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલ એ એક ગૌણ ટ્રિબ્યુનલ છે અને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટ પાસે તેના હુકમને રદ કરવા માટે સરશિયોરારીની રિટ કાઢવાની સત્તા છે... અમારો એવો અભિપ્રાય છે કે અપીલકર્તાની આ દલીલ સુસ્થાપિત છે... અમે અગાઉથી જ ઠરાવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૨૨૬ હાઇકોર્ટોને ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલોના નિર્ણયો સામે સરશિયોરારીની રિટ જારી કરવાની સત્તા આપે છે... અને કલમ ૧૦૫ તે સત્તા છીનવી શકતી નથી."

દુર્ગા શંકર મહેતા વિરુદ્ધ ઠાકુર રઘુરાજ સિંહ(૨) માં ન્યાયમૂર્તિ મુખર્જીએ કોર્ટ વતી ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું હતું કે—

> "ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલને જે હકુમત સોંપવામાં આવી છે તે નિઃશંકપણે એક વિશેષ હકુમત છે; પરંતુ એકવાર એવું ઠેરવવામાં આવે કે તે એક ન્યાયિક

ટ્રિબ્યુનલ છે... તો તે અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળ આ કોર્ટની સર્વોચ્ચ હકુમતને આધીન હોવી જ જોઈએ... અને કલમ ૧૦૫ આ હકુમતને અસર કરી શકતી નથી."

અને રાજ કૃષ્ણ બોઝ વિરુદ્ધ બિનોદ કાનુન્ગો(૩) માં તે જ વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિએ કોર્ટ વતી ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું હતું કે—

"આવો હુકમ કરવાની અમારી સત્તાને પડકારવામાં આવી ન હતી, અને વાસ્તવમાં પડકારી શકાય તેમ પણ ન હતી, કારણ કે અમે એક કરતાં વધુ કેસોમાં ઠરાવ્યું છે કે અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળ આ કોર્ટની અને અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટોની સત્તાઓ કલમ ૧૦૫ જેવી કોઈપણ વિધાનિક જોગવાઈ દ્વારા છીનવી શકાતી નથી."

(૧) [૧૯૫૫] ૧ એસ.સી.આર. ૧૧૦૪, ૧૧૨૧. (૨) [૧૯૫૫] ૧ એસ.સી.આર. ૨૬૭. (૩) [૧૯૫૪] એસ.સી.આર. ૯૧૩, ૯૧૮.

તેથી, કલમ ૧૦૫ હોવા છતાં અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ હાઇકોર્ટોની હકુમત, તેમની ઉપર રહેલી સુપ્રિમ કોર્ટની હકુમત સાથે, તેની પૂર્ણ માત્રામાં કાયમ રહે છે. જોકે એટલું પૂરતું નથી. હાઇકોર્ટો અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળ અપીલ અદાલતો તરીકે કાર્ય કરતી નથી અને તેમણે કાર્ય કરવું પણ જોઈએ નહિ. તેમની સત્તાઓ સંપૂર્ણપણે વિવેકાધીન છે અને જોકે તે વિવેકાધિકાર પર કોઈ મર્યાદાઓ મૂકી શકાતી નથી, તેમ છતાં તેનો ઉપયોગ માન્ય સિદ્ધાંતો અનુસાર થવો જોઈએ અને મનસ્વી રીતે નહિ; અને અદાલતોએ પોતાના પર લાદેલી મર્યાદાઓ પૈકીની એક

એ છે કે જ્યાં સુધી મોટો અન્યાય થયો ન હોય, અથવા થવાની સંભાવના ન હોય ત્યાં સુધી તેઓ આ વર્ગના કેસોમાં હકુમતનો ઉપયોગ કરશે નહિ. કાયદાની એવી માત્ર ભૂલો કે જેનાથી વ્યાપક અને સામાન્ય અર્થમાં અન્યાય થતો ન હોય તેને સુધારવા માટે તેઓ પોતાને અપીલ કે રિવિઝન અદાલતોમાં ફેરવાઈ જવા દેશે નહિ, કારણ કે, જોકે કોઈ ધારાસભા આ સંવિધાનિક સત્તાઓ પર મર્યાદાઓ લાદી શકતી નથી, તેમ છતાં આ વિશેષ અધિકારો અંગેના વિવાદોનો શક્ય તેટલી ઝડપથી નિકાલ લાવવાની ધારાસભાની નીતિને ધ્યાનમાં રાખવી એ વિવેકાધિકારનો સુયોગ્ય ઉપયોગ છે. તેથી, આ વર્ગના કેસોમાં રિટ અરજીઓ સહેલાઈથી સ્વીકારવી જોઈએ નહિ.

હવે આપણે ટ્રિબ્યુનલના નિર્ણય તરફ વળીએ. આ ટ્રિબ્યુનલોની પ્રક્રિયા કાયદાની કલમ ૯૦ દ્વારા નિયંત્રિત થાય છે. કલમનો જે ભાગ અહીં સુસંગત છે તે પેટા–કલમ (૨) છે જે આ શબ્દોમાં છે:

> "આ કાયદાની અને તે હેઠળ બનાવેલા કોઈપણ નિયમોની જોગવાઈઓને આધીન રહીને, પ્રત્યેક ચૂંટણી અરજીની સુનાવણી ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા, બની શકે તેટલી નજીકથી, દાવાઓની સુનાવણી માટે ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર, ૧૯૦૮ (૧૯૦૮ નો ૫) હેઠળ લાગુ પડતી પ્રક્રિયા અનુસાર કરવામાં આવશે".

તેથી આપણે આપણું ધ્યાન ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજરના તે ભાગ તરફ દોરવું જોઈએ જે "દાવાઓની સુનાવણી" સાથે સંબંધિત છે.

હવે પ્રક્રિયા સંહિતાને તે સ્વરૂપે જ ગણાવી જોઈએ. તે પ્રક્રિયા છે, ન્યાયને સુગમ બનાવવા અને તેના ઉદ્દેશોને આગળ ધપાવવા માટે નિર્મિત કંઈક છે: શિક્ષા અને દંડો માટેનો દંડકીય કાયદો નથી; લોકોને ફસાવવા માટે રચાયેલી બાબત નથી. કલમોનું એવું અતિ–વિદ્ધત્તાપૂર્ણ અર્થઘટન કે જે અર્થઘટનની વ્યાજબી સ્થિતિસ્થાપકતા માટે કોઈ અવકાશ ન રાખે તેનાથી સાવચેત રહેવું જોઈએ (હંમેશાં બંને પક્ષો સાથે ન્યાય થાય તેની શરતે) જેથી ન્યાયના ઉદ્દેશને આગળ ધપાવવા માટે નિર્મિત સાધનો જ તેને નિષ્ફળ બનાવવા માટે વપરાય નહિ.

ત્યારબાદ, મનમાં હંમેશાં એ હકીકત ઉપસ્થિત હોવી જોઈએ કે આપણા પ્રક્રિયાના કાયદાઓ કુદરતી ન્યાયના એ સિદ્ધાંત પર આધારિત છે જે એવી અપેક્ષા રાખે છે કે વ્યક્તિઓને સાંભળ્યા વિના દોષિત ઠેરવવા જોઈએ નહિ, તેમની પીઠ પાછળ નિર્ણયો લેવાવા જોઈએ નહિ, તેમના જીવન અને મિલકતને અસર કરતી કાર્યવાહી તેમની ગેરહાજરીમાં ચાલુ રહેવી જોઈએ નહિ અને તેમને તેમાં ભાગ લેવાથી વંચિત રાખવા જોઈએ નહિ. અલબત્ત, અપવાદો હોવા જ જોઈએ અને જ્યાં તેઓ સ્પષ્ટપણે વ્યાખ્યાયિત હોય ત્યાં તેમને અમલમાં મૂકવા જ જોઈએ. પરંતુ સામાન્ય રીતે, અને તે શરતને આધીન રહીને, આપણા પ્રક્રિયાના કાયદાઓનું અર્થઘટન, જ્યાં પણ વાજબી રીતે શક્ય હોય ત્યાં, તે સિદ્ધાંતના પ્રકાશમાં થવું જોઈએ.

આવા સિદ્ધાંતના અસ્તિત્વ અંગે શંકા કરવામાં આવી છે, અને ગમે તે

સંજોગોમાં હરીરામ વિરુદ્ધ પ્રભદાસ(૧) માં ઓ'સુલિવાન, જે. દ્વારા તેને બિનકાર્યક્ષમ અને બિનવ્યવહારુ ગણાવીને વખોડી કાઢવામાં આવ્યો હતો. તેમણે તેને "ગેરસમજ પેદા કરવા માટે જવાબદાર" અનિશ્ચિત પદ તરીકે ગણાવ્યું હતું અને તેમના વિચારો રાજસ્થાનમાં વાંચૂ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અને બાપના, જે. દ્વારા વહેંચવામાં આવ્યા હતા: સેવા રામ વિરુદ્ધ મિશ્રીમલ(૨). પરંતુ અદાલતમાં પક્ષકારને સાંભળવો જ જોઈએ, અથવા કોઈપણ સંજોગોમાં જ્યાં સુધી તેનાથી વિરુદ્ધ સ્પષ્ટ જોગવાઈ ન હોય ત્યાં સુધી તેને હાજર રહેવાની અને પોતાનો બચાવ કરવાની તક આપવી જ જોઈએ તે અર્થમાં કુદરતી ન્યાયનો કાયદો અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે બાબત અમારા મતે નિર્વિવાદ છે. બાલકૃષ્ણ ઉદયાર વિરુદ્ધ વાસુદેવ ઐયર(૩) માં પ્રિવિ કાઉન્સિલના અવલોકનો જુઓ, અને ખાસ કરીને ટી. એમ. બેસેટ વિરુદ્ધ આફ્રિકન પ્રોડક્ટ્સ લિ.(૪) માં જ્યાં લોર્ડ બકમસ્ટરે કહ્યું હતું કે "પક્ષકારના બચાવની રજૂઆતને બાકાત રાખવા માટે કોઈપણ સ્વરૂપો કે પ્રક્રિયાને ક્યારેય પરવાનગી આપવી જોઈએ નહિ". તેમજ હરિ વિષ્ણુનો કેસ જેને આપણે હમણાં જ ટાંક્યો છે.

અમારા મતે, વેંકટસુબ્બૈયા વિરુદ્ધ લક્ષ્મીનરસિમ્હમ(૫) માં વાલેસ, જે. નું એવું ઠેરવવું સાચું હતું કે—

> "અદાલત દ્વારા ચલાવવામાં આવતી સુનાવણીઓમાં પાળવાનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત દેખીતી રીતે એ છે કે જ્યારે પણ તે કેસ સુનાવણી માટે આવે ત્યારે પક્ષકારને તમામ પ્રસંગોએ હાજર રહેવાનો અને પોતાનો કેસ રજૂ

કરવાનો અધિકાર છે", અને એ કે "તેના પરથી એ ફલિત થાય છે કે પક્ષકારને તે અધિકારથી વંચિત રાખવો જોઈએ નહિ અને વાસ્તવમાં જ્યાં સુધી ધ કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર તેને તેનાથી વંચિત ન કરે ત્યાં સુધી અદાલત પાસે તે અધિકાર નકારવાનો કોઈ વિકલ્પ નથી".

(૧) એ.આઇ.આર. ૧૯૪૫ સિંધ ૯૮, ૧૦૨. (૨) એ.આઇ.આર. ૧૯૫૨ રાજસ્થાન ૧૨, ૧૪. (૩) આઇ.એલ.આર. ૪૦ મદ્રાસ ૭૯૩, ૮૦૦. (૪) એ.આઇ.આર. ૧૯૨૮ પ્રિવિ કાઉન્સિલ ૨૬૧, ૨૬૨. (૫) એ.આઇ.આર. ૧૯૨૫ મદ્રાસ ૧૨૭૪.

ચાલો હવે આપણે તે સંહિતા તપાસીએ; અને પ્રથમ, આપણે સંહિતાના મુખ્ય ભાગ તરફ વળીશું. કલમ ૨૭ જોગવાઈ કરે છે કે—

"જ્યાં દાવો વિધિવત રીતે દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં પ્રતિવાદીને હાજર થવા અને દાવાનો જવાબ આપવા માટે સમન્સ જારી કરી શકાશે".

કલમ ૩૦ અદાલતને નીચે મુજબની સત્તા આપે છે—

"(બી) જે વ્યક્તિઓની હાજરી પુરાવો આપવા અથવા દસ્તાવેજો કે ઉપરોક્ત અન્ય વસ્તુઓ રજૂ કરવા માટે જરૂરી હોય તેમને સમન્સ જારી કરવાની".

ત્યારબાદ કસૂર માટેના દંડો આવે છે. તે કલમ ૩૨ માં દર્શાવેલ છે પરંતુ તે એવા કેસો પૂરતા મર્યાદિત છે જેમાં કલમ ૩૦ હેઠળ સમન્સ જારી કરવામાં આવ્યું

હોય. કલમ ૨૭ હેઠળના સમન્સના જવાબમાં હાજર રહેવાનો ઇનકાર કરવા અથવા ચૂકી જવા માટે કોઈ દંડ નથી. એ સાચું છે કે જો પ્રતિવાદી હાજર ન થાય તો ચોક્કસ પરિણામો આવશે અને, લોકબોલીમાં કહીએ તો, તે પરિણામોને ગેરહાજરી માટેનો દંડ ગણી શકાય, પરંતુ તે શબ્દના સાચા અર્થમાં દંડ નથી. તેઓ એવી શિક્ષાઓ નથી કે જે અદાલતને તેના આદેશોની અવગણના માટે ફટકારવાની સત્તા આપવામાં આવી હોય. કલમ ૨૭ અને કલમ ૩૦ વચ્ચે કલમ ૩૨ જે વિરોધાભાસ દોરે છે તે એ છે કે કલમ ૨૭ હેઠળના સમન્સના પ્રત્યુત્તરમાં હાજર ન રહેવું તે કડક અર્થમાં કોઈ દંડ લાવતું નથી, જ્યારે કલમ ૩૦ હેઠળના સમન્સની અવગણના શિક્ષા લાવી શકે છે. આ તફાવતની ભાવનાને પ્રથમ અનુસૂચિમાં આગળ લઈ જવી જોઈએ. કેટલાક ન્યાયાધીશોની શિક્ષા અને યોગ્ય રીતે કહેવાતા દંડોના સંદર્ભમાં વિચારવાની વૃત્તિને અમે વખોડી કાઢીએ છીએ, જ્યારે તેમણે તેના બદલે વળતર અને બંને પક્ષો પ્રત્યે અન્યાય નિવારવા અંગે વિચારવું જોઈએ.

આપણે હવે પ્રથમ અનુસૂચિના નિયમો તરફ વળીએ. એ નોંધવું સુસંગત છે કે નિયમો પ્રથમ સુનાવણી અને ત્યારપછીની સુનાવણીઓ વચ્ચે તફાવત દર્શાવે છે, અને પ્રથમ સુનાવણી કાં તો (એ) માત્ર મુદ્દાઓ ઘડવા માટે હોઈ શકે છે, અથવા (બી) દાવાના આખરી નિકાલ માટે હોઈ શકે છે.

ઓર્ડર ૫ નો નિયમ ૧ જોગવાઈ કરે છે કે—

"જ્યારે દાવો વિધિવત રીતે દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યારે તેમાં

નિર્દિષ્ટ કરેલા દિવસે પ્રતિવાદીને હાજર રહેવા અને દાવાનો જવાબ આપવા માટે સમન્સ જારી કરી શકાશે:"

અને નિયમ ૫ નિર્દેશ આપે છે કે—

"સમન્સ જારી કરતી વખતે અદાલત એ નક્કી કરશે કે તે માત્ર મુદ્દાઓ ઘડવા માટેનું રહેશે કે દાવાના આખરી નિકાલ માટેનું રહેશે; અને સમન્સમાં તે મુજબ નિર્દેશ સમાવિષ્ટ રહેશે".

ત્યારબાદ ઓર્ડર ૮, નિયમ ૧ આવે છે—

"પ્રતિવાદી પ્રથમ સુનાવણી વખતે અથવા તે પહેલાં અથવા અદાલત પરવાનગી આપે તેટલા સમયની અંદર પોતાના બચાવનું લેખિત નિવેદન રજૂ કરી શકશે, અને જો અદાલત દ્વારા તેમ કરવા જણાવવામાં આવે તો, તેણે રજૂ કરવું પડશે".

અને નિયમ ૧૪ નિર્દેશ આપે છે કે—

"જ્યાં પ્રતિવાદીએ પ્રથમ સુનાવણી પહેલાં કે તે વખતે, અથવા અદાલત પરવાનગી આપે તેટલા સમયની અંદર પોતાના બચાવનું લેખિત નિવેદન રજૂ કર્યું હોય, ત્યાં અદાલત નક્કી કરશે કે દાવા અરજીમાં અને લેખિત નિવેદનમાં કરવામાં આવેલા હકીકતના કયા કથનો પર પક્ષકારો વચ્ચે મતભેદ છે, અને ત્યારબાદ કેસના સાચા નિર્ણયનો જેના પર આધાર જણાય તે મુદ્દાઓ ઘડવા અને નોંધવા આગળ વધશે".

ઓર્ડર ૯ નો નિયમ ૧ એમ કહીને શરૂ થાય છે કે—

"પ્રતિવાદીને હાજર રહેવા અને જવાબ આપવા માટે સમન્સમાં નક્કી કરેલા દિવસે પક્ષકારો રૂબરૂમાં અથવા તેમના સંબંધિત વકીલો દ્વારા અદાલત ભવનમાં ઉપસ્થિત રહેશે, અને જો સુનાવણી અદાલત દ્વારા નક્કી કરાયેલા ભવિષ્યના દિવસ સુધી મુલ્તવી રાખવામાં ન આવે તો દાવો તે દિવસે સાંભળવામાં આવશે".

અને તે ઓર્ડરના બાકીના નિયમો તેના પર આધારિત પરિણામસ્વરૂપ છે. આ બાબત નિયમ ૬(૧)(સી) માં "મોકૂફી" શબ્દના ઉપયોગ દ્વારા, નિયમ ૭ માં "મુલ્તવી" ના ઉપયોગ દ્વારા અને નિયમ ૧ માં "મુલ્તવી" ના ઉપયોગ દ્વારા ભારપૂર્વક દર્શાવવામાં આવી છે. તેથી, આપણે એ સ્થિતિ પર પહોંચીએ છીએ કે ઓર્ડર ૯, નિયમ ૬(૧)(એ), જે નિયમ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે, તે દાવાની પ્રથમ સુનાવણી પૂરતો મર્યાદિત છે અને સ્વતઃ ત્યારપછીની સુનાવણીઓને લાગુ પડતો નથી: જુઓ સાહેબઝાદા ઝૈનુલઆબદીન ખાન વિરુદ્ધ સાહેબઝાદા અહમદ રઝા ખાન(૧).

હવે, નિયમ ૬ અને ત્યારપછીના નિયમોનું વિશ્લેષણ કરીએ. નિયમ ૬(૧) જોગવાઈ કરે છે કે—

"જ્યારે દાવો સુનાવણી માટે પોકારવામાં આવે ત્યારે વાદી હાજર થાય અને પ્રતિવાદી હાજર ન થાય, ત્યારે—
(એ) જો એવું સાબિત થાય કે સમન્સ વિધિવત રીતે બજાવવામાં આવ્યું

હતું, તો અદાલત એકતરફી કાર્યવાહી ચલાવી શકશે".

પ્રથમ નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે એવું કહેવામાં આવ્યું નથી કે પ્રતિવાદીનો હાજર રહેવાનો અધિકાર કાયમ માટે જપ્ત થઈ ગયો છે, પરંતુ એવું કહેવાયું છે કે અદાલત "એકતરફી કાર્યવાહી ચલાવી શકશે"; અને નોંધવું જરૂરી છે કે, અદાલતને "એકતરફી હુકમ" કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો નથી. અલબત્ત તે એકતરફી કાર્યવાહી ચલાવી રહી છે તે હકીકત તેની કાર્યવાહીની મિનિટ્સમાં નોંધવામાં આવશે પરંતુ તે માત્ર હકીકતનું કથન છે અને તે પ્રતિવાદી વિરુદ્ધ થયેલા એકતરફી હુકમનામા કે તેની વિરુદ્ધ નિર્દેશિત અન્ય હુકમ કે નિર્ણયના અર્થમાં પ્રતિવાદી સામે કરવામાં આવેલો હુકમ નથી. અદાલત એકતરફી કાર્યવાહી ચલાવી શકે છે, એટલે કે, તે પ્રતિવાદીની ગેરહાજરીમાં કાર્યવાહી આગળ ધપાવી શકે છે.

(૧) ૫ આઇ.એ. ૨૩૩, ૨૩૬. (૨) એ.આઇ.આર. ૧૯૨૫ મદ્રાસ ૧૨૭૪. (૩) એ.આઇ.આર. ૧૯૪૫ સિંધ ૯૮, ૧૦૨.

જ્યારે આપણે આ ઓર્ડરના અન્ય નિયમો જોઈએ છીએ ત્યારે આનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ જશે. નિયમ ૮ નિર્દેશ આપે છે કે જો પ્રતિવાદી હાજર થાય અને વાદી હાજર ન થાય તો અદાલત દાવો રદ કરતો હુકમ કરશે; અને નિયમ ૧૧ જણાવે છે કે જ્યાં એક કરતાં વધુ પ્રતિવાદીઓ હોય અને તેમાંથી એક અથવા વધુ હાજર થાય અને બાકીના હાજર ન થાય, ત્યાં અદાલત દાવો આગળ ચલાવવાની મંજૂરી આપશે, અને ચુકાદો આપતી વખતે ગેરહાજર રહેલા પ્રતિવાદીઓ અંગે

તેને યોગ્ય લાગે તેવો હુકમ કરશે. બંનેમાંથી કોઈ પણ કેસમાં "એકતરફી હુકમ" ની કલ્પના કરવામાં આવી નથી. અદાલત માત્ર જે બન્યું છે તેની નોંધ લે છે અને નિર્દેશિત પદ્ધતિ અનુસાર દાવાનો નિકાલ કરવા આગળ વધે છે.

ઓર્ડર ૯ નું શીર્ષક "પક્ષકારોની ઉપસ્થિતિ અને ગેરહાજરીના પરિણામો" છે. તે ગેરહાજર રહેતી વ્યક્તિઓને સજા કરવા માટે નિર્મિત કાયદો નથી, અને આવી વ્યક્તિઓ પર દંડ ફટકારવાની અદાલત પાસે કોઈ સત્તા નથી. તે જે કંઈ કરે છે તે માત્ર એટલું જ છે કે તે પક્ષકારોમાંથી એકની ગેરહાજરીમાં અદાલતને કાર્યવાહી આગળ ધપાવવા સક્ષમ બનાવે છે. નિયમો ૭ અને ૧૩ વચ્ચેની ભાષાનો વિરોધાભાસ આ બાબત પર ભાર મૂકે છે.

હવે, આપણે જોયું તેમ, પ્રથમ સુનાવણી કાં તો મુદ્દાઓ ઘડવા માટે અથવા આખરી સુનાવણી માટે હોય છે. જો તે માત્ર મુદ્દાઓ ઘડવા માટે હોય, તો ઓર્ડર ૧૫, નિયમ ૩(૧) ની શરતના કારણે અદાલત તે તારીખે એકતરફી હુકમનામું પસાર કરી શકતી નથી, જે એવી જોગવાઈ કરે છે કે તે માત્ર ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે "પક્ષકારો અથવા તેમના વકીલો હાજર હોય અને તેમાંથી કોઈ વિરોધ ન કરે". બીજી બાજુ, જો તે આખરી સુનાવણી માટે હોય, તો એકતરફી હુકમનામું પસાર કરી શકાય છે, અને જો તે પસાર કરવામાં આવે, તો ઓર્ડર ૯, નિયમ ૧૩ અમલમાં આવે છે અને હુકમનામું રદ કરવામાં આવે તે પહેલાં અદાલતે તેને રદ કરતો હુકમ કરવો જરૂરી છે. આની સરખામણી નિયમ ૭ સાથે કરો કે જેમાં સામાન્ય રીતે, જોકે ભૂલભરેલી રીતે, "એકતરફી હુકમ" તરીકે

ઓળખાતી બાબતને રદ કરવાની જરૂર પડતી નથી. સંહિતા દ્વારા કોઈ હુકમની કલ્પના કરવામાં આવી નથી અને તેથી તે હુકમને રદ કરવા માટેના કોઈ હુકમની કલ્પના પણ કરવામાં આવી નથી. પરંતુ હુકમનામું એ અદાલતનો આદેશ અથવા હુકમ છે અને તેથી તેને વિધિવત રીતે કરાયેલા અને નોંધાયેલા અન્ય હુકમ દ્વારા જ રદ કરી શકાય છે.

ત્યારબાદ નિયમ ૭ આવે છે જે એવી જોગવાઈ કરે છે કે જો મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી વખતે પ્રતિવાદી હાજર થાય અને પોતાની "અગાઉની ગેરહાજરી" માટે વાજબી કારણ દર્શાવે, તો દાવાના જવાબમાં તેને એવી રીતે સાંભળી શકાય છે "જાણે કે તે પોતાની ઉપસ્થિતિ માટે નક્કી કરેલા દિવસે હાજર થયો હોય". કેટલાક વિંદ્વાન ન્યાયાધીશો દ્વારા કરવામા આવ્યા મુજબ આનો એવો અર્થ કરી શકાય નહિ કે જો તે વાજબી કારણ ન દર્શાવે તો તેને બિલકુલ હાજર રહેવાની મંજૂરી આપી શકાય નહિ. તેનો માત્ર એટલો જ અર્થ થાય છે કે તે હાજર રહ્યો હોત તો જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત તે સ્થિતિમાં તેને પાછો મૂકી શકાતો નથી.

આપણે હવે મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી તરફ વળીએ. તે ઓર્ડર ૧૭ માં હાથ ધરવામાં આવેલ છે. નિયમ ૧(૧) અદાલતને સુનાવણી મુલ્તવી રાખવાની સત્તા આપે છે અને જ્યારે પણ તે તેમ કરે ત્યારે તેણે "દાવાની આગળની સુનાવણી માટે" એક દિવસ નક્કી કરવો જ જોઈએ, સિવાય કે એકવાર પુરાવાની સુનાવણી શરૂ થઈ જાય પછી હાજર રહેલા તમામ સાક્ષીઓની તપાસ પૂર્ણ ન

થાય ત્યાં સુધી તે રોજિંદા ધોરણે ચાલવી જોઈએ, સિવાય કે અદાલત લેખિતમાં કારણો નોંધીને એવું માને કે આગળની મુલ્તવી જરૂરી છે. ત્યારબાદ નિયમ ૨ આવે છે—

> "જ્યાં, દાવાની સુનાવણી જે કોઈપણ દિવસ સુધી મુલ્તવી રાખવામાં આવી હોય તે દિવસે પક્ષકારો અથવા તેમાંથી કોઈ પણ હાજર રહેવામાં નિષ્ફળ જાય, ત્યાં અદાલત ઓર્ડર ૯ દ્વારા તે સંબંધમાં નિર્દેશિત પદ્ધતિઓ પૈકીની એક રીતે દાવાનો નિકાલ કરવા આગળ વધી શકશે અથવા તેને યોગ્ય લાગે તેવો અન્ય હુકમ કરી શકશે".

હવે નિયમ ૨ માત્ર ત્યારે જ લાગુ પડે છે જ્યારે મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી માટે નક્કી કરેલા દિવસે પક્ષકારોમાંથી એક અથવા બંને હાજર ન થાય. તે સંજોગોમાં અદાલત "તેને યોગ્ય લાગે તેવો અન્ય હુકમ કરવાની" વધારાની સત્તા સાથે ઓર્ડર ૯ તરફ પાછી વળે છે. જ્યારે તે ઓર્ડર ૯ પર પાછી જાય છે ત્યારે તે જુએ છે કે તેને મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી પર ફરીથી એવી જ રીતે એકતરફી કાર્યવાહી આગળ ધપાવવાની સત્તા મળે છે જેવી રીતે તેણે કરી હતી, અથવા કરી શકી હોત, જો પક્ષકારોમાંથી કોઈ એક પ્રથમ સુનાવણી વખતે હાજર ન થયો હોત; એટલે કે, એકતરફી કાર્યવાહી કરવાનો અધિકાર એવો અધિકાર છે જે રોજિંદા ધોરણે પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે દરેક મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણી વખતે અદાલત ઓર્ડર ૯, નિયમ ૬ તરફ પાછી ફરે છે. તે ભવિષ્યનું ગીરો મૂકવું નથી પરંતુ માત્ર તે ચોક્કસ સુનાવણીને જ લાગુ પડે છે કે જેમાં પક્ષકારને હાજર

રહેવાની તક આપવામાં આવી હતી અને તેણે તેનો લાભ લીધો ન હતો. તેથી, જો કોઈ પક્ષકાર "દાવાની સુનાવણી જે દિવસ સુધી મુલ્તવી રાખવામાં આવી હોય તે દિવસે" ખરેખર હાજર થાય, તો તે પ્રથમ કે અન્ય કોઈ સુનાવણી વખતે હાજર ન રહ્યો હોવાના માત્ર કારણસર તેને કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાથી રોકી શકાતો નથી.

પરંતુ જોકે તેને મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં હાજર રહેવાનો અધિકાર છે, તેમ છતાં તેને ઘડિયાળના કાંટા પાછા ફેરવવાનો કોઈ અધિકાર નથી. ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ તે સ્પષ્ટ કરે છે. તેથી, જ્યાં સુધી તે વાજબી કારણ દર્શાવી ન શકે ત્યાં સુધી, તેણે અગાઉ જે કંઈ બન્યું છે તે બધું સ્વીકારવું પડશે અને જે તબક્કે તે પ્રવેશે છે તે તબક્કેથી આગળ વધવા માટે સંતોષ માનવો પડશે. પરંતુ તેનો ચોક્કસ અર્થ શું થાય છે? તે નક્કી કરવા માટે પ્રથમ સુનાવણી તરફ પાછા વળવું જરૂરી બનશે.

આપણે અગાઉથી જોયું છે કે જ્યારે પ્રતિવાદીને સમન્સ જારી કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં એ જણાવવું જ જોઈએ કે સુનાવણી માત્ર મુદ્દાઓ ઘડવા માટેની છે કે દાવાના આખરી નિકાલ માટેની છે (ઓર્ડર ૫, નિયમ ૫). બંને સંજોગોમાં, ઓર્ડર ૮, નિયમ ૧ અમલમાં આવે છે અને જો પ્રતિવાદી પોતાના બચાવનું લેખિત નિવેદન રજૂ ન કરે, તો અદાલત આગ્રહ રાખી શકે છે કે તેણે રજૂ કરવું જ પડશે; અને જો, તેમ કરવાની માંગણી કરવામાં આવ્યા છતાં, તે પાલન કરવામાં નિષ્ફળ જાય તો—

"અદાલત તેની વિરુદ્ધ ચુકાદો આપી શકશે, અથવા દાવાના સંબંધમાં

તેને યોગ્ય લાગે તેવો હુકમ કરી શકશે" (ઓર્ડર ૮, નિયમ ૧૦).

આ અદાલતને શક્ય તેટલો વ્યાપક વિવેકાધિકાર આપે છે અને બંને પક્ષો સાથે ન્યાય થાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેને સક્ષમ બનાવે છે; અને જો સાક્ષીઓ હાજર હોય તો તેમની સાથે પણ: એક એવી બાબત કે જેના પર આપણે પાછળથી વિગતવાર વિચારણા કરીશું.

આપણે જોયું છે કે જો પ્રતિવાદી પ્રથમ સુનાવણી વખતે હાજર ન થાય, તો અદાલત એકતરફી કાર્યવાહી આગળ ધપાવી શકે છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે તે લેખિત નિવેદન વિના આગળ વધી શકે છે; અને ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ સ્પષ્ટ કરે છે કે જ્યાં સુધી વાજબી કારણ દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રતિવાદીને તે સ્થિતિમાં પાછો મૂકી શકાતો નથી કે જે સ્થિતિ તે હાજર રહ્યો હોત તો પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત. તેનો અર્થ એ થાય છે કે જ્યાં સુધી તેને પરવાનગી આપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે લેખિત નિવેદન રજૂ કરી શકતો નથી, અને જો કેસ એવો હોય કે જેમાં અદાલત એવું માને કે લેખિત નિવેદન રજૂ કરવું જોઈતું હતું, તો ઓર્ડર ૮, નિયમ ૧૦ દ્વારા ઊભા થતા પરિણામો ભોગવવા જ પડશે. આપેલ કેસમાં તે પરિણામો કેવા હોવા જોઈએ તે અદાલતે પોતાના ન્યાયિક વિવેકાધિકારના ઉપયોગ દ્વારા નક્કી કરવાનું છે. કોઈ જડ નિયમ બનાવી શકાતો નથી. કેટલાક કેસોમાં વાદીને ખર્ચ અપાવતો હુકમ ન્યાયના ઉદ્દેશોને પૂર્ણ કરશે: મુલ્તવી રાખી શકાય છે અથવા સ્થળ પર જ લેખિત નિવેદન ધ્યાને લઈ શકાય છે અને મુદ્દાઓ ઘડી શકાય છે. અન્ય કેસોમાં, ન્યાયના ઉદ્દેશો વધુ કડક પગલાંની માંગ કરી શકે

છે.

હવે જ્યારે આપણે ન્યાયના ઉદ્દેશોની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણો અર્થ માત્ર પ્રતિવાદી અને સામા પક્ષ પ્રત્યેનો ન્યાય જ નહિ પરંતુ સાક્ષીઓ અને અન્ય લોકો પ્રત્યેનો ન્યાય પણ છે જેમને અસુવિધા થઈ શકે છે. એ એક કમનસીબ હકીકત છે કે આ પ્રકારના કેસોમાં સાક્ષીની સુવિધા સામાન્ય રીતે નજરઅંદાજ થઈ જાય છે અને છતાં તે વ્યક્તિ એવી છે જે સર્વોચ્ચ વિચારણાને પાત્ર છે. નિયમ તરીકે, તેને વિવાદમાં કોઈ ખાસ રસ હોતો નથી પરંતુ તે પોતાની અંગત બાબતોમાં જીવંત રસ ધરાવે છે જેને છોડી દેવા માટે તે મજબૂર બને છે કારણ કે અદાલત તેને વિવાદના પક્ષકારોમાંથી કોઈ એકની મદદ માટે આવવાનો આદેશ આપે છે. તેના પોતાના વ્યવસાયને નુકસાન સહન કરવું પડે છે. તેણે દિવસો સુધી પોતાના પરિવાર અને કામકાજને છોડી દેવું પડી શકે છે. તે સામાન્ય રીતે ખિસ્સામાંથી નાણાં ખર્ચે છે. ઘણીવાર તે અંતરિયાળ ગામમાં રહેતો એક ગરીબ માણસ હોય છે અને તેણે અદાલત સુધી લાંબી મુસાફરી કરવી પડી શકે છે. જ્યારે તે ત્યાં પહોંચે છે ત્યારે પક્ષકારો તૈયાર ન હોવાને કારણે, અથવા વકીલ માટે અન્ય કોઈ કેસમાં હાજર રહેવું અનુકૂળ હોવાને કારણે, અથવા પક્ષકારોમાંથી કોઈ એક ગેરહાજર રહેવાનું પસંદ કર્યું હોવાને કારણે તેને અવારનવાર દિવસો સુધી રાહ જોવી પડે છે. તે એક એવી બાબત છે જેને હંમેશાં ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

તેથી, જો પ્રતિવાદી મુલ્તવી રાખેલા દિવસે હાજર થાય અને વાદી પાસે

તેના સાક્ષીઓ હાજર હોય, તો અદાલત જો પ્રતિવાદીને મુલ્તવી આપવાનો ઇનકાર કરે અને બોક્સમાં અગાઉથી હાજર રહેલા અથવા જેમની તપાસ થઈ ચૂકી હોય તેવા સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવાની મંજૂરી આપવાનો પણ ઇનકાર કરે અને તરત જ સુનાવણી આગળ ધપાવવાનો નિર્દેશ આપે તો તે સંપૂર્ણ ઔચિત્ય સાથે કાર્ય કરતી ગણાશે. પરંતુ જો તે વકીલ સાથે અદાલતમાં હાજર હોય અને તે સમયે રહેલા પુરાવા પર દલીલ કરવા માંગતો હોય, અથવા બોલાવવાના બાકી રહેલા અન્ય સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવા માંગતો હોય, તો તેને અધિકાર તરીકે તેમ કરવાનો હક છે; અને તેને માત્ર એટલા માટે કાર્યવાહીમાં કોઈ ભાગ લેવાની મંજૂરી નથી તેમ કહી શકાય નહિ કારણ કે તે અગાઉની તારીખે ગેરહાજર હતો.

અમારું ધ્યાન ૧૮૫૯ ના દિવાની કાર્યરીતિ સંહિતા (૧૮૫૯ નો ૮) ની કલમ ૧૦૦(૧)(એ) તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે—

> "જે પ્રતિવાદી હાજર થયો ન હોય તેની વિરુદ્ધ એકતરફી રીતે આપવામાં આવેલા ચુકાદા સામે કોઈ અપીલ થઈ શકશે નહિ:"

પ્રિવિ કાઉન્સિલે સાહેબઝાદા ઝૈનુલઆબદીન ખાન વિરુદ્ધ સાહેબઝાદા અહમદ રઝા ખાન(૧) માં ઠેરવ્યું હતું કે આ જોગવાઈ માત્ર એવા પ્રતિવાદીને જ લાગુ પડતી હતી જે કોઈપણ તબક્કે બિલકુલ હાજર થયો ન હોય, તેથી, જો એકવાર ઉપસ્થિતિ નોંધાઈ ગઈ હોય, પછી ભલે તે પ્રથમ સુનાવણીમાં હોય કે મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં, તો તે હુકમનામું એકતરફી હુકમનામું ન હતું અને પ્રતિવાદી તેની સામે અપીલ કરવાનો હકદાર હતો.

હાલની સંહિતાની સુસંગત કલમ કલમ ૯૬(૨) છે જે જણાવે છે કે "એકતરફી રીતે પસાર કરાયેલા મૂળ હુકમનામા સામે અપીલ થઈ શકશે". આ કલમ અપીલનો અપ્રતિબંધિત અધિકાર આપે છે અને ૧૮૫૯ ની સંહિતામાં જોવા મળતા પ્રતિબંધનું પુનરાવર્તન કરતી નથી. આ કલમ પરના નિર્ણયો મુલ્લાના કોડ ઓફ સિવિલ પ્રોસિજર, ૧૨મી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૩૬૦ પર એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. અમારા મતે, હાલની સંહિતા હેઠળની સ્થિતિ સ્પષ્ટ છે.

જ્યારે પ્રતિવાદી પ્રથમ સુનાવણી વખતે હાજર ન થાય, ત્યારે અદાલત ઓર્ડર ૯, નિયમ ૬(૧)(એ) હેઠળ એકતરફી કાર્યવાહી આગળ ધપાવી શકે છે. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે પ્રતિવાદીને ત્યારપછીના કોઈપણ તબક્કે હાજર રહેવાથી સંપૂર્ણપણે અટકાવી દેવામાં આવ્યો છે. જો તે મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં હાજર થાય, તો ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ હેઠળ વાજબી કારણ દર્શાવ્યા વિના પણ તે જે તબક્કે હાજર થાય તે તબક્કેથી કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હકદાર છે. ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ માત્ર ત્યારે જ લાગુ પડે છે જ્યારે તે અગાઉની સુનાવણીમાં હાજર રહ્યો હોત તો જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત તે સ્થિતિમાં પોતાને પુનઃસ્થાપિત કરવા માંગતો હોય. જો તે પોતાને તે સ્થિતિમાં પાછો મૂકવાની માંગણી ન કરતો હોય, તો તેણે નિયમ ૭ હેઠળ વાજબી કારણ દર્શાવવાની જરૂર નથી.

ઓર્ડર ૧૭, નિયમ ૨ વ્યક્તિને ઓર્ડર ૯, નિયમો ૬ અને ૭ હેઠળની સ્થિતિ તરફ પાછો લઈ જાય છે, અને ત્યાં, મંતવ્યોના એક જૂથ અનુસાર,

સ્થિતિ એવી છે કે એકવાર પ્રતિવાદી વિરુદ્ધ એકતરફી "હુકમ" "પસાર" થઈ જાય પછી જ્યાં સુધી તે નિયમ ૭ હેઠળ વાજબી કારણ દર્શાવીને તે "હુકમ" રદ ન કરાવે ત્યાં સુધી તે કાર્યવાહીમાં આગળ ભાગ લઈ શકતો નથી. પરંતુ વાસ્તવિક સ્થિતિ કોઈપણ રીતે એવી નથી.

(૧) ૫ આઇ.એ. ૨૩૩.

જો પ્રતિવાદી મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં હાજર ન થાય, તો અદાલત ઓર્ડર ૧૭, નિયમ ૨ હેઠળ આગળ વધી શકે છે, જે જણાવે છે કે અદાલત ઓર્ડર ૯ દ્વારા તે સંબંધમાં નિર્દેશિત પદ્ધતિઓ પૈકીની એક રીતે દાવાનો નિકાલ કરવા આગળ વધી શકશે અથવા તેને યોગ્ય લાગે તેવો અન્ય હુકમ કરી શકશે. જો તે ઓર્ડર ૯ હેઠળ આગળ વધવાનું પસંદ કરે, તો તે ઓર્ડર ૯, નિયમ ૬(૧)(એ) હેઠળ એકતરફી કાર્યવાહી ચલાવી શકે છે. પરંતુ જો પ્રતિવાદી મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં ખરેખર હાજર થાય, તો ઓર્ડર ૧૭, નિયમ ૨ લાગુ પડતો નથી, અને અદાલત પાસે તેને બાકાત રાખવાની કોઈ સત્તા નથી.

અમે જાણીએ છીએ કે આ મુદ્દા પર હાઇકોર્ટોમાં મતાંતર પ્રવર્તે છે. હરીરામ વિરુદ્ધ પ્રભદાસ(૧) માં સિંધ ચીફ કોર્ટે ઠેરવ્યું હતું કે એકવાર એકતરફી હુકમ પસાર થઈ જાય પછી જ્યાં સુધી ઓર્ડર ૯, નિયમ ૭ હેઠળ તે હુકમ રદ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી પ્રતિવાદીને સાંભળી શકાતો નથી. તે મતને રાજસ્થાન હાઇકોર્ટે સેવા રામ વિરુદ્ધ મિશ્રીમલ(૨) માં અનુસર્યો હતો. બીજી બાજુ, મદ્રાસ હાઇકોર્ટે વેંકટસુબ્બૈયા વિરુદ્ધ લક્ષ્મીનરસિમ્હમ(૩) માં વિરોધી મત અપનાવ્યો

હતો, અને ઠરાવ્યું હતું કે નિયમ ૭ પ્રતિવાદીને એકતરફી હુકમ રદ કરાવ્યા વિના મુલ્તવી રાખેલી સુનાવણીમાં હાજર રહેવાથી અને તે તબક્કેથી આગળ દાવાનો બચાવ કરવાથી અટકાવતો નથી. અમારા મતે, મદ્રાસ હાઇકોર્ટે અપનાવેલો મત સાચો છે અને સિંધ તથા રાજસ્થાન હાઇકોર્ટે અપનાવેલો મત ભૂલભરેલો છે.

એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે જો પ્રતિવાદીને મોડા તબક્કે પ્રવેશવાની અને સાક્ષીઓની ઉલટતપાસ કરવાની અથવા પુરાવા રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે, તો આપેલ કેસમાં વાદીને ગંભીર પૂર્વગ્રહ થઈ શકે છે કારણ કે, વિદ્વાન રાજસ્થાન ન્યાયાધીશોએ નિર્દેશ કર્યો હતો અને ઓ'સુલિવાન, જે. એ વિચાર્યું હતું તેમ, જ્યારે કેસ એકતરફી રીતે ચાલે છે,

(૧) એ.આઈ.આર. ૧૯૪૯ અવધ ૫૯. (૨) એ.આઈ.આર. ૧૯૫૨ રાજસ્થાન ૧૨. (૩) એ.આઈ.આર. ૧૯૨૫ મદ્રાસ ૧૨૭૪.

ત્યારે વાદી તેટલો પુરાવો રજૂ કરતો નથી જેટલો તે કેસ તકરારી હોત તો રજૂ કરત. તે માત્ર પ્રથમદર્શી કેસ સાબિત કરવા માટે પૂરતો હોય તેટલો જ પુરાવો રજૂ કરીને સંતોષ માને છે. તેથી, જો તેણે પોતાનો કેસ બંધ કરી દીધા પછી અચાનક સ્પર્ધાનો સામનો કરવો પડે અને ત્યારબાદ પ્રતિવાદી સાક્ષીઓની ફોજ લઈને આગળ આવે તો તેને અચાનક આંચકો લાગશે અને ગંભીર અન્યાય થશે. જોકે તે વાંધો અદાલતમાં નિહિત વ્યાપક વિવેકાધિકાર દ્વારા સરળતાથી પહોંચી વળી શકાય તેવો છે. જો તેની પાસે એવું માનવાનું કારણ હોય કે પ્રતિવાદીએ પોતાના વર્તન દ્વારા વાદીને તે કરવા માટે ગેરમાર્ગે દોર્યો છે જેનો આ વિદ્વાન ન્યાયાધીશો

ડર રાખે છે, તો પ્રતિવાદી તરફથી ઉલટતપાસ અને પુરાવા રજૂ કરવાનું બંધ કરવું અને દલીલો સાંભળવામાં આવે તે તબક્કે તેને માત્ર દલીલ કરવાની મંજૂરી આપવી એ વિવેકાધિકારનો સુયોગ્ય ઉપયોગ હોઈ શકે છે. બીજી બાજુ, એવા કેસો પણ બની શકે છે જ્યાં વાદી ગેરમાર્ગે દોરાયો ન હોય, અને દોરાવો પણ જોઈએ નહિ. જો આ બાબતોને મહત્વ આપવાનું હોય, તો ચોક્કસપણે વધુ સારો નિયમ એ છે કે અદાલત પાસે અબાધિત વિવેકાધિકાર રહેવા દેવો જેથી તે દરેક સંજોગોને ધ્યાનમાં લઈ શકે અને તેની સમક્ષના કેસમાં ન્યાયના ઉદ્દેશોને પહોંચી વળવા માટે જે શ્રેષ્ઠ લાગે તે કરી શકે.

હાલના કેસમાં, અમને ખાતરી થઈ છે કે ટ્રિબ્યુનલે તેના વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો કારણ કે તેણે એવું માન્યું હતું કે તેની પાસે કોઈ વિવેકાધિકાર નથી અને વિચાર્યું હતું કે જ્યાં સુધી એકતરફી હુકમ રદ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રતિવાદી રૂબરૂમાં કે વકીલ મારફતે હાજર થઈ શકે નહિ. અમે ટ્રિબ્યુનલ સાથે અને હાઇકોર્ટ સાથે સંમત છીએ કે કોઈ વાજબી કારણ દર્શાવવામાં આવ્યું ન હતું અને તેથી તારીખ ૧૭/૦૩/૧૯૫૩ ના રોજ હાજર રહ્યો હોત તો પ્રતિવાદી જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત તે સ્થિતિમાં પાછા જવાનો તેને કોઈ અધિકાર ન હતો, પરંતુ તારીખ ૨૦/૦૩/૧૯૫૩ ના રોજ વકીલ મારફતે હાજર રહેવાનો અને તે સમયે કાર્યવાહી જે તબક્કે પહોંચી હતી તે તબક્કેથી તેમાં ભાગ લેવાનો તેને અધિકાર હતો, ટ્રિબ્યુનલ લાદવાનું યોગ્ય માને તેવી શરતો અને નિયમોને આધીન રહીને, તે બાબત અમારા મતે નિર્વિવાદ છે. તેના વકીલની ઉપસ્થિતિ પછી જે ત્રણ સાક્ષીઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી તેમની ઉલટતપાસ

કરવાની તેને મંજૂરી આપવી જોઈતી હતી કે કેમ, અથવા તેને પુરાવા રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવી જોઈતી હતી કે કેમ, તે એવી બાબત છે જેના પર અમે કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા નથી, કારણ કે તેનો આધાર આ ચોક્કસ કેસના સંજોગો અંગે ન્યાયિક વિવેકાધિકારના સુયોગ્ય ઉપયોગમાં ટ્રિબ્યુનલ જે કોઈપણ અભિપ્રાય અપનાવે તેના પર રહેલો છે, પરંતુ વકીલને ઓછામાં ઓછી દલીલ કરવાની મંજૂરી ન આપવા માટે અમને કોઈ ઔચિત્ય જણાતું નથી.

હવે ટ્રિબ્યુનલે તારીખ ૨૩/૦૩/૧૯૫૩ ના રોજ જણાવ્યું હતું કે—

"તારીખ ૨૧ માર્ચ ૧૯૫૩ ના રોજ અમારી સમક્ષ કેસ જે ચોક્કસ તબક્કે પહોંચ્યો હતો તે એ હતો કે આખરી સુનાવણીની પ્રથમ તારીખથી જ સામાવાળા નંબર ૧ હાજર રહેવામાં નિષ્ફળ રહ્યા હતા જ્યારે એકતરફી હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો તેવી સ્પષ્ટ છાપ હેઠળ, અરજદારે પોતાની અરજીનો એકતરફી નિકાલ લાવવા માટે જરૂરી માન્યો હોય તેટલો જ ઓછો પુરાવો રજૂ કર્યા પછી પોતાનો કેસ બંધ કરી દીધો હોવો જોઈએ. તેથી, સામાવાળા નંબર ૧ ને હવે પ્રવેશવાની મંજૂરી આપવી તે ચોક્કસપણે અરજદારને મુશ્કેલીમાં મૂકશે અને તે થોડા અન્યાય સમાન બનશે જેની અમે ન તો કલ્પના કરી શકીએ કે ન તો તેને માફ કરી શકીએ".

પરંતુ આ એવી ધારણા કરી લે છે કે અરજદાર ગેરમાર્ગે દોરાયો હતો અને તેણે "પોતાની અરજીનો એકતરફી નિકાલ લાવવા માટે જરૂરી માન્યો હોય તેટલો

ઓછો પુરાવો રજૂ કર્યા પછી" પોતાનો કેસ બંધ કરી દીધો હતો. તે એવો નિર્ણય કરતું નથી કે વાસ્તવમાં કેસ એવો જ હતો. જો પ્રતિવાદીના વર્તને ખરેખર તે છાપ ઊભી કરી હોય અને વાદીએ તેણે રજૂ કર્યા કરતાં વધુ પુરાવા રજૂ કર્યા હોત, તો હુકમ નિર્વિવાદ હોત, પરંતુ જ્યાં સુધી તે હકીકત તરીકે સાબિત ન થાય ત્યાં સુધી માત્ર એક ધારણા એ તમામ સુસંગત સંજોગોને કાળજીપૂર્વક તોલ્યા પછી અદાલતે આ વર્ગના કેસોમાં વાપરવા જોઈતા વિવેકાધિકાર માટે યોગ્ય આધાર બની શકે નહિ. તેથી, અમે ટ્રિબ્યુનલના હુકમને બહાલ રાખનાર હાઈકોર્ટ સાથે અસંમત થઈને, ટ્રિબ્યુનલના હુકમને રદ કરીએ છીએ અને અમે દર્શાવેલી દિશાઓ અનુસાર કાયદા દ્વારા તેમાં નિહિત વિવેકાધિકારનો ઉપયોગ કરવાનો તેને નિર્દેશ આપીએ છીએ. આમ કરતી વખતે ટ્રિબ્યુનલ એ બાબત ધ્યાનમાં લેશે કે શું વાદી ખરેખર ગેરમાર્ગે દોરાયો હતો અથવા જો તેણે યોગ્ય ખંત અને સાવચેતી સાથે કામ કર્યું હોત તો શું તે ગેરમાર્ગે દોરાઈ શક્યો હોત. તે એ હકીકતને ધ્યાનમાં લેશે કે પ્રતિવાદીએ ખરેખર ઉપસ્થિતિ નોંધી હતી અને લેખિત નિવેદન દાખલ કર્યું હતું તથા તેની ઉપસ્થિતિમાં મુદ્દાઓ ઘડવામાં આવ્યા હતા; તેમજ એ પણ કે કેસ માત્ર "અરજદારના" પુરાવા માટે જ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો અને અપીલકર્તાના પુરાવા માટે નહિ; અને એ કે અરજદારે તારીખ ૧૭ અને ૧૮ ના રોજ હાજર રહેલા તેના તમામ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી અને તેમાંથી કોઈને પણ છોડી દીધા ન હતા; એ કે તેને તે તારીખે ન આવેલા સાક્ષીઓની તપાસ માટે તારીખ ૧૯/૦૩/૧૯૫૩ ના રોજ મુલ્તવી આપવામાં આવી હતી અને તેણે પ્રતિવાદી વકીલ મારફતે હાજર થયા અને દલીલ કરવાના અધિકારનો

દાવો કર્યા પછી તારીખ ૨૦/૦૩/૧૯૫૩ ના રોજ વધુ ત્રણની તપાસ કરી હતી; તેમજ એ બાબત પણ કે, જ્યારે અપીલકર્તાનો એકમાત્ર વિરોધ માત્ર અરજદારના પુરાવા માટે નક્કી કરાયેલી તારીખો પર ઉદયપુર ખાતેની સુનાવણી સામે હતો, ત્યારે શું યોગ્ય સાવચેતી અને ખંત સાથે કામ કરતા પક્ષકાર માટે એવું માની લેવું વાજબી ગણાય કે સામા પક્ષે જો તે માટે સુનાવણી અન્ય કોઈ સ્થળે અથવા તે જ સ્થળે અન્ય કોઈ તારીખે નક્કી કરવામાં આવે તો પોતાનો પુરાવો રજૂ કરવાનો અધિકાર જતો કર્યો હતો.

ટ્રિબ્યુનલ એ પણ વિચારણા કરશે અને નિર્ધારિત કરશે કે શું આ કેસના સંજોગોમાં અપીલકર્તાને પોતાનો પુરાવો રજૂ કરવાની મંજૂરી આપવી યોગ્ય રહેશે કે કેમ.

ટ્રિબ્યુનલ હવે અમારા અવલોકનોના પ્રકાશમાં તારીખ ૨૦, ૨૧ અને ૨૩ માર્ચ ૧૯૫૩ ના પોતાના હુકમો પર પુનર્વિચાર કરશે અને તે મુજબ આગળ વધશે.

આ સત્તામંડળને જો જરૂરી હોય તો ટ્રિબ્યુનલની પુનઃરચના કરવા અને ઉપર દર્શાવેલી દિશાઓ અનુસાર આ બાબતમાં આગળ વધવાનો તેને નિર્દેશ આપવાના નિર્દેશો સાથે રેકોર્ડ ચૂંટણી પંચને મોકલવામાં આવશે.

ખર્ચ અંગે કોઈ હુકમ કરવામાં આવતો નથી.

This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========